

pronoun not only carries a certain semantic load in the sentence, but also plays a coordinating role. Pronouns perform the substitutive function of the corresponding part of speech when they replace one or another main part of speech. The meaning of pronouns depends on the meaning of the words they replace. If personal pronouns have the character of a traditional noun and act as subject and object, then their number has a dual function. One of the most important syntactic functions of pronouns is to be a means of connecting components. All this shows that pronouns have different functions in the Azerbaijani language.

Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov
Daxil olduğu tarix 28 iyun 2022-ci il

UOT:80.

MƏTNLƏRİN TƏSNİFİ PROBLEMİ HAQQINDA

F.ü.f.d., dosent Əzizova Pərvinə Əyyub qızı
Azərbaycan Tibb Universiteti

Xülasə: Mətnlərin təsnifi məsələsinə həsr olunmuş məqalədə müxtəlif mətnləri bir-birindən fərqləndirmək imkanı yaradan parametrlər müəyyənləşdirilir və bu parametrlər üzrə təsnifatın xüsusiyyətləri öyrənilir. Mətnini təyini məsələsində olan fikir müxtəliflikləri məqalədə diqqət mərkəzinə çəkilir, mətnə verilmiş bəzi təriflərə münasibət bildirilir. Mətni təyin edən parametrlər arasında həcm, təmlik, mətn vahidləri arasında əlaqə kimi amillərin rolu araşdırılır. Mətn üçün başlığın vacib şərt olmadığı aydınlaşdırılır. Təcrübədə başlıqlı və başlıqsız mətnlərin istifadə olunmasına dair nümunələr verilir. Bədii mətnlərin janrlar üzrə təsnifi mətnin ümumi təsnif prinsiplərindən fərqlənir. Bədii mətnin təsnifi müvafiq ədəbi janrın təyindən asılı olur.

Açar sözlər: cümlə, sintaksis, suprasintaksis, mətn, başlıq, bədii mətn, təsnifat, parametr, tipologiya

Ключевые слова: предложение, синтаксис, супрасинтаксис, текст, заглавие, художественный текст, классификация, параметр, типология

Key words: sentence, syntax, suprasyntax, text, title, literary text (art text, prose), classification, parameter, typology

Ənənəvi dilçilik öyrənmək və tədqiq etmək üçün dili fonetika, leksika, qrammatika (morfologiya və sintaksis) kimi yaruslara ayırmışdır. Əsas üçyaruslu (fonetika - leksika - qrammatika) quruluşdan başqa, dilçiliyin inkişafının əvvəlki dövrlərində linqvistik tədqiqatlarda fəal yer tutan istiqamətlər leksikoqrafiya, dil tarixi, dialektologiya və üslubiyyat olmuşdur. Məhz üslubiyyat sintaksisin ən böyük tərtib vahidi olan cümlə həddlərini aşmağa meyil göstərmiş, tədqiqat işlərində mətnin hissə və fraqmentlərindən istifadə olunmasına diqqəti artırmışdır. Ənənəvi qrammatikanın tədris və akademik nəşrlərinin tam toplusu, həmişə, bir qayda olaraq, sintaksis kitabı ilə tamamlanır. Tədris məqsədilə qələmə alınmış və dilçilik sahəsində Azərbaycan Dövlət Mükafatını almış «Müasir Azərbaycan dili» kitabının dördüncü cildi sintaksisə həsr olunmuş, «Sintaktik əlaqələr» paraqrafından başlanır və «Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr» paraqrafı ilə tamamlanır [1]. AMEA Dilçilik İnstitutunun hazırladığı

«Müasir Azərbaycan dili üçcildliyinin birinci cildi «fonetika, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya»nı, II cildi morfologiyanı, nəhayət, üçüncü cildi sintaksisi əhatə edir. Sintaksis kitabı «Cümlə nitqin əsas vahidi kimi» paraqrafından başlanır, tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrə görə təsnifi bölməsindən sonra «Vasitəsiz və vasitəli nitq» paraqrafı ilə tamamlanır [2; 3; 4].

Vasitəli nitqin bilavasitə sintaksisə daxil edilməsi ənənəvi dilçilik kanonlarına tam uyğun gəlmir. Elə buna görə, də universitetin hazırladığı «Müasir Azərbaycan dili» dərsliyinin dördüncü cildində vasitəsiz və vasitəli nitqə yer ayrılmamışdır.

Q.Kazımovun «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis» kitabında ənənəvi sintaksis «Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr» paraqrafı ilə tamamlanır. Bundan sonra müəllif «Mətn sintaksisi» bölməsini ayırmış və bu bölməyə «Özgə nitqi və onun verilmə üsulları» yarım bölməsini də daxil etmişdir [5].

K.Abdullayev «Azərbaycan dili sintaksisin nəzəri problemləri» kitabının girişində yazmışdır: «Ortaya çıxan və təhlil edilən problemlər üç böyük sintaktik quruluşun fonunda götürülür. Təbii olaraq kitab üç hissədən ibarətdir. Sadə cümlə ilə bağlı sintaktik problemlər birinci hissədə, mürəkkəb cümlə ilə bağlı sintaktik problemlər ikinci hissədə və mürəkkəb sintaktik bütövlə bağlı sintaktik problemlər üçüncü hissədə öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd edək ki, mürəkkəb sintaktik bütöv mətn dilçiliyi vahidi kimi ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə Azərbaycan dilçiliyində sintaktik tədqiqata cəlb edilir» [6, s.5-6].

A.Qurbanovun «Bədii mətnin linqvistik təhlili» dərsliyi 1986-cı ildə çapdan çıxmışdır. Bu, K.Abdullayevin yuxarıda istinad elədiyimiz kitabından düz on iki il əvvəl təsadüf etmişdir [7]. Aydın olur ki, 1986-cı ildə bədii mətnin linqvistik təhlil məsələsi qaldırılsa da, bu təhlil K.Abdullayevin nəzərdə tutduğu üçüncü və ən yüksək sintaktik quruluş səviyyəsini nəzərdə tutmamışdır.

A.Qurbanov bədii mətnin təhlili məsələsini sırf ənənəvi dilçilik müstəvisində götürmüş, burada sintaksisin əsas və yüksək tərtib vahidi yenə də cümlə (sadə və mürəkkəb cümlə) olaraq qalmışdır.

Əgər bir tam kimi cümlənin funksiyası onun kommunikativ təyinatı ilə bağlıdırsa, onu elementlərinin, tərkib hissələrinin funksiyaları kommunikativ vahidi qurmaqdır. Cümlənin tərkib hissələrinin, ünsürlərinin kombinator imkanları cümlənin quruluşunda reallaşır. Cümlə əsas kommunikativ vahiddir. Ünsiyyət vahidi olmaq cümləyə xas olan predikativliklə bağlıdır. Cümlədə müəyyən məlumat formalaşdırılır və ötürülür. Bu isə ünsiyyətdə iştirak edənlərin bir-birinə çatdırmaq istədiyi məlumatdır. Onun qavranması ünsiyyət prosesinin başlanması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, ünsiyyət zamanı formalaşan mövzu daha əvvəllərə aid ola bilər.

Cümlə nisbi bitmiş fikri -informasiyanı tamamlayır və ötürür. Real gerçəklikdəki hadisələr impulsive və ani məqamlı deyildir. Hər bir hadisənin başlanğıcı, sonu, davam etmə müddəti var. Bir hadisənin digərinə keçidi, dəyişmələri fasiləsiz prosesdir. Bir cümlə ilə ötürülən informasiya cümlənin təyin etdiyi zaman və məkan sərhədlərini çox zaman aşırı bilər. Bir cümlə real gerçəklikdəki hadisələrin kəsilməzliyini verə bilmir. Ona görə də cümlə nisbi bitmiş fikri ifadə edir. «Ayə, əvvəla, hırıldama! İkincisi, məni adam balası kimi başa sal görüm, bəyün-sabah institutda oxuyacaq bir qız hara, sən kimi tır-tırçı hara?!» [8, s. 94]. Bu nümunədə iki cümlədən istifadə olunmuşdur və onlardan ikincisi mürəkkəb cümlədir. Əgər yalnız birinci cümləni (Ayə, əvvəla, hırıldama!) götürsək, ötürülən nisbi bitmiş fikri doğuran səbəb, onu ötürən subyekt, fikrin ünvanlandığı şəxs «adresat» və s. bəlli olmur. İkinci mürəkkəb

cümlə birincidə ötürülən fikirlə müəyyən bağlılığa malikdir. Hər iki cümlə eyni sübyektə ünvanlanmışdır. Cümlədə üçüncü bir subyekt də müəyyənləşir (bütün-sabah institutda oxuyacaq bir qız). Bununla belə, kommunikasiyanın əsas məqsədi aydın olmur. Məzmun tamamlanmış, iki cümlədən ibarət kontekst də nisbi bitmiş fikir olaraq qalır. Hadisələrin kəsilməz davam etməsi nümunə verilmiş kontekstin yeni cümlələr hesabına genişlənməsinin tələb edir. Beləliklə, cümlə sintaktik quruluşu təhlilin semantik və məzmun səviyyəsini tam əhatə edə bilmir, sanki əvvələ və irəliyə doğru semantik planda açıq qalır. Cümlələrin müəyyən ardıcılığının mətnə çevrilməsi şərtinin yerinə yetməsi tələb olunur. Dilçilikdə istifadə olunan mətn anlayışı mürəkkəb anlayışdır və onun bir çox keyfiyyət və xüsusiyyətləri hələ də təyin olunmamışdır. Mətn kifayət qədər dəqiq tərifini tapmamışdır. Digər tərəfdən, mətnin lingvistik obyekt olduğu artıq heç bir şübhə doğurmur.

Mətn termini çoxmənalıdır və dilçilik terminologiyasında, eləcə də mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda onun izahında bu cəhət özünü aşkar şəkildə göstərir. Avropa dillərində, həmçinin rus, eləcə də Azərbaycan dilçilik terminləri lüğətində «mətn» termini izah olunur. «Mətn - yazıya alınmış nitq parçası, söyləmə» [9, s. 162]. Təbii ki, bu son dərəcə bəsit tərifdir. Mətn terminin dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsi daha geniş yayılmışdır. Bu izaha görə «Mətn - 1) bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq; 2) müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model; 3) kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı; 4) formasına görə yazılı olan nitq nümunəsidir» [10, s. 471]. Belə təyinetmə də ümumi mahiyyət daşıyır. Lakin bu şəkildə izah mətn dilçiliyinin əsasını qoymuş tədqiqatçıların işlərində qeydə alınır. Mətnə konkret tərif verənlər və ya vermək istəyənlər də az deyildir. Mətn «müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülmüş çoxluğu» [11, s.11]. Bu baxımdan mətn bütöv lingvistik obyektidir.

K.Abdullayev göstərir ki, «tekst termini altında (latınca textum - əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır» [6, s. 179]. Ə.Cavadovun fikrinə görə, mətn dil və nitq vahidlərinin sintezidir [12, s.55].

K.Abdullayev mətnə bir qədər fərqli aspektdən yanaşır. O, belə bir qənatə gəlir ki, dil faktı kimi mətndən danışanda ona bir bütöv vahid, həm dil, həm də nitq əlamətlərini özündə saxlayan tam kimi baxmaq lazımdır [6, s. 211].

Q.Kazımov yazır: «Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca tekst, yunanca textum - birləşmə sözünə uyğundur) - möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi» [5, s. 424].

Mətnə aid tərif, izah və şərhlərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Belə çoxluq son nəticə etibarlı ilə hələ ki, bir ümumi tərifə yığılmır. Mətnlərin sayı çox, forma və quruluşları müxtəlifdir, Onlar ayrı-ayrı parametrlərə görə bir-birinə yaxınlaşdıqları kimi uzaqlaşa da bilirlər.

Yazısı olan hər bir dildə mövcud olan mətnlərin sayı kifayət qədər çoxdur və bu mətnlər müəyyən parametrlərə görə qruplaşdırıla bilər. Mətn müxtəlif parametrlər əsasında təşkil olunur. Suprasintaksisin mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektı olan mətnlərin təsnifi zamanı onların təşkilində iştirak edən parametrlər nəzərə alınır.

Mətnlərin təsnifində aşağıdakı parametrlər əsas götürülür: 1) quruluş parametrləri; 2) funksional üslub parametrləri; 3) hazırlanma parametrləri; 4) tamlıq parametrləri; 5) əlaqəlilik parametrləri; 6) alqoritmləşdirmə (şablonlaşdırma) parametrləri; 7) niyyətin açıqlanma parametrləri; 8) funksional-praqmatik parametrlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan parametrlər də mətnlərin bütün mümkün növlərini ayırmaq üçün kifayət etmir və bir parametrlər qrupuna görə təsnif edilən mətnin başqa parametrlər üzrə fərqləndirilən mətnlə kəsişməsi, yaxınlaşması mümkün haldır. Ayrı-ayrı parametr üzrə təsnifatın ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmağa çalışaq.

Quruluş parametrinə görə mətnləri üç qrupa ayırmaq olar: 1) sadə mətnlər; 2) mürəkkəb mətnlər; 3) kompleks mətnlər. Şüarlar, çağırışlar, başlıqlar məlumatverici yazılar, reklam mətnləri və s. sadə mətnlər qrupunu təşkil edir. Mürəkkəb mətnlərə bədii ədəbiyyat nümunələri (pyes, roman, povest, poema və s.) aid edilir, onlar təşkil olunma, qurulma mürəkkəbliyi ilə səciyyələndirilir. Kompleks mətnlərin fərqləndirici əlaməti mətn daxilində mətnin yerləşdirilməsidir. Mətn daxilindəki mətn intramətn adlandırılır. Kompleks mətnlər ən mürəkkəb mətn növü hesab olunur. Verilmiş bölgü vahidlərinin və ya siniflərinin fərqləndirici əlamətini müəyyənləşdirərkən sadə mətnlər sinfində mətnin həcmi məsələsinin qoyuluşu diqqəti cəlb edir. Lakin bu sinfə aid edilən mətnlərdən birinin-reklam mətnlərinin həcm ölçülərinin dəqiq sərhədini müəyyənləşdirmək çətindir. Reklam mətnində məzmunca şüara, çağırışa yaxın olan vahidlər, habelə məlumatlandırıcı yazılar yer ala bilər. Bu halda reklam mətninin daxilində başqa mətnin mövcudluğu aşkara çıxır ki, bu da «mətn daxilində mətn» şərtinə görə kompleks mətnin tələblərinə cavab verir.

Sadə mətnlərə aid edilən «başlıq» ayrıca mətn deyildir. Başlıq mətnin tərkib elementidir. A.Qurbanov mətni təyin edən amillərdən biri sayılan başlığın mətnin zəruri elementi olmadığını qeyd etmiş, bədii mətnlərdə başlıqsız mətn janrlarının bədii mətnlərdə başlıqsız mətn janrlarının az olmadığını göstərmişdir. O yazır: «başlığı mətnə vacib şərt hesab etmək düzgün olmaz. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatında saysız-hesabsız əsərlər göstərmək mümkündür ki, onların xüsusi başlığı yoxdur. Şifahi xalq ədəbiyyatında bayatıların xüsusi başlığı olmadığı kimi, klassik şer üslubunda yazılmış əsərlərin – qəzəl, qəsidə, müxəmməs, mürəbbə və sairin də xüsusi başlığı yoxdur və olmur. Adətən, qəzəldən bəhs ediləndə onun birinci misrasını və ya misranın bir hissəsini ad-başlıq kimi işlətmək ənənəsi vardır» [7, s. 6].

Mətn dilçiliyində başlıq müxtəlif aspektlərdən tədqiqatə cəlb edilmiş, onun tərfi və izahını verməyə çalışmışlar. Z.Y.Turayeva başlığı belə izah edir: «Başlıq lingvistik planda mətnin adı, semiotik planda mətnin birinci işarəsidir. Müəllif başlıq anlayışının izahında lingvistik plan, semiotik plan, mətnin adı, mətnin birinci işarəsi kimi terminlərdən istifadə etmişdir [11, 53]. Başlıq bütün əsərin və onun oxunma üsulunun miniatür təsviri, bəzən isə oxucunun mənəvi mövcudluq üsulu hesab olunur. Əsərin miniatür, onun oxunma üsulunun təsviri, oxucunun mənəvi mövcudluq üsulu tərifin struktur komponentləridir. Başlığın funksiyaları və başlığın dil sistemi ilə əlaqələri onun anlayış sahəsinin komponentləridir. «Başlıq oxucunun diqqətini söylənilən informasiyaya cəlb etmək vasitəsidir. Başlığın bu cür şərhə onun iki funksiyasını qeyd etməyə əsas verir: 1) informativlik funksiyası; 2) attraktivlik funksiyası» [13, s.13].

M.Y.Bloxun fikrinə görə, «Başlıq mətni açan dil strukturudur. O, mətndən üstə, mətndən əvvəldə qalır. Ona görə də başlıq nitq elementi kimi qəbul olunur» [14, s.57]. Nəzərdən keçirilmiş dörd izahdan heç birində başlığa mətn statusu verilməmişdir. Aydın olur ki, başlıq

mətn deyil, mətnin təşkilədicilərindən biridir. Bədii mətn başlıqsız ola bilər. Başlıqsız mətnlər daha çox poeziyada qeydə alınır.

Funksional üslub parametrinə görə mətnlərin təsnifində ünsiyyət məqsədi və sahəsi nəzərə alınır. Bu təsnifat funksional üslublara əsaslanır. Bədii üslub, rəsmi-ışgüzar üslub, elmi üslub, publisistik üslub, epistolyar üslub, məişət üslubunun hər birinin janrlar sistemi vardır və bu janrlara görə müxtəlif mətn növlərini ayırmaq mümkündür. Məsələn, reportaj, müsahibə, məqalə, xəbər, söhbət, açıq məktub publisistik üsluba aid mətn növləri, şeir, poema, hekayə, novella, pyes və s. bədii mətn növləridir. Məişət üslubu və ya danışiq dili mətnləri də özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Bu cür mətnlər üçün əsas səciyyəvi cəhət şifahi nitq, danışiq dilidir. Digər tərəfdən, nəzərə almaq lazımdır ki, danışiq dilinin nitq məhsulu o zaman mətn formatını alır ki, o, yazıya köçürülsün. Təbii ki, şifahi nitqin yazıya alınması ona xas olan bir sıra xüsusiyyətlərin, fonetika ilə bağlı xüsusiyyətlərin itməsinə aparıb çıxarır. Şifahi nitqlə bağlı başqa bir cəhət bədii əsər personajlarının nitqinin müəllif tərəfindən yaradılmasıdır. Bədii əsərdəki danışiq dili, şübhəsiz ki, məişət danışiq dilindən müəyyən qədər fərqlənəcəkdir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, şifahi nitqin qabaqcadan hazırlanması və ya spontan baş verməsi də mətnin təşkilinə, onun qurulmasına təsir göstərir. Bu baxımdan mətnlərin təsnifi ilə bağlı təyin edilən «hazırlanma parametrləri» meyarı funksional üslub parametrləri ilə kəsişməyə malikdir.

Hazırlanma parametrinə görə mətnləri üç qrupa ayırmaq olar: 1)hazırlanan mətnlər; 2)spontan mətnlər; 3) situativ mətnlər. Spontan mətnlər ünsiyyət prosesində yaranır. Bununla belə, bu cür mətn situativ mətnə yaxınlaşa bilər. Məsələn, müzakirə prosesindəki dialoq, çıxış, replika spontan mətn ola bilər. Mövzu bəlli olduqda və dialoq iştirakçısı bu mövzuda danışmalı olduğunu bildikdə mətnin müəyyən səviyyədə hazırlanması faktı danılmazdır. Məsələn, televiziya verilişinə dəvət olunan şəxsə hansı sualların veriləcəyi barədə məlumat çatdıqda o, danışığa hazırlaşır, nədən başlayacağını, hansı məsələlərə toxunacağını planlaşdırır. Küçədə respondentə qəfil verilmiş sual isə spontan cavab reaksiyası ilə müşaiyyət olunur. Təbii ki, verilən cavab suala hazırlanmış şəxsin nitqindən fərqlənəcəkdir. Dilçilikdə mətnlərin bu xüsusiyyətlər əsasında təhlili və tədqiqi demək olar ki, aparılmamışdır. Qeyd edilən istiqamətdə tədqiqatların yoxluğu dil materialının yoxluğu ilə bağlıdır. Bu cür tədqiqatlar eksperimental mətnlərin toplanıb təhlilə cəlb edilməsi ilə aparıla bilər. Situativ mətnlərin öyrənilməsi nitq situasiyası haqqında məlumat tələb edir. Bu məsələ bilavasitə nitq situasiyası ilə bağlıdır. Nitq situasiyası səlis və qeyri-səlis, yaxud dəqiq və qeyri-dəqiq nitq aktları məsələsini ortaya atır

Tamliq parametri üzrə linqvistik təsnifdə normativ mətnlər, qüsurlu mətnlər. Bağlılığı olmayan deqrammatikləşmiş mətnlərə də poeziyada çox rast gəlinir. Afaziya xəstəliyi olanların yaratdıqları nitq məhsullarında sözlər arasında bağlılıq ya olmur, ya da çətin anlaşılındır. Uşaq nitqində, dili yaxşı bilməyən əcnəbilərin nitqində başlıq parametri zəifliyi ilə seçilir. Bağlılıq və tamliq parametrləri bir-birinə yazındır. Onlardan biri olduqda digərinin də üzə çıxması mümkündür. Deqrammatikləşmiş bağlılığı olan, lakin tam olmayan mətnlər nitq patologiyası olanların, şizofreniya xəstələrinin nitq məhsullarında aşkara çıxır.

A.N.Baranov alqoritmləşdirmə parametrli mətnləri üç sinfə bölər: 1) qeyd olunan; 2) yarımqeyd olunan; 3) qeyd olunmayan mətnlər (Baranov 1993). Bu cür mətnlər sənəd səciyyəli mətnlərdir. Alqoritmləşdirilmiş qeyd olunan mətnlərin əsas mətni mövcud olur. Mətnə buraxılan boşluqlar sonradan doldurulur. Yarımqeyd olunan mətnlər ünsiyyətin formalaşmış etiket sferasına aiddir. Salamlaşma, ayrılma, təbrik, minnətdarlıq, üzrxahlıq mövzusunda

söhbətlərin mətnləri bu qəbildəndir. Qeyd olunmamış mətnlər verbal ifadə olunmanın geniş variativlik imkanlarından bəhrələnir. Hər şeydən əvvəl bədii mətnlər bu sinfə aiddir.

Məzmunun eksplikasiyası parametrinə görə “məsuliyyətli”, yaxud “ciddi” və şərti olaraq “məsuliyyət tələb etməyən” mətnlər fərqləndirilir. Ciddi mətnlərə dövlətlərarası müqavilələr, fərmanlar, hərəkət cədvəlləri və s. aid edilir. Bədii mətnlər bilavasitə məsuliyyət tələb etmir. Qeyd edək ki, “məsuliyyət tələb etməyən” mətn növünə ayırma şərti səciyyə daşıyır. Bədii ədəbiyyatı bu növə aid edirlər. Təbii ki, bədii əsəri yaradan müəyyən dərəcədə məsuliyyət daşıyır. Nə gəldi yazmaq, necə gəldi yazmaq cəmiyyətdə qəbul edilmiş normaları pozmağa aparıb çıxara bilər.

Funksional-praqmatik parametrlər əsasən mətnlərin təsnifi mətni yaradan (adresant) və onu qəbul edən (adresat) amilləri nəzərə alınmaqla aparılır. Bu təsnifdə üç əsas parametrlə diqqət yetirilir: 1) mətnin təyinatı; 2) mətnin təsviri; 3) mətnin qiymətləndirilməsi. Bu üç parametrlə mətn tipini müəyyənləşdirməkdə istifadə olunur. Təyinat səciyyəli mətnlər hansısa hərəkəti, hadisəni norma və qaydalara əsaslanaraq tənzimləmə üçün yaradılır. Bura rəsmi-işgüzar mətnlər (akt, müqavilə, təlimat, əmr və s. mətnləri aiddir. Təsvir mətnləri də müxtəlif mahiyyətli olur. Belə mətn obyektin, hadisə və ya prosesin təsviri, iş formasının təsviri ola bilər. Qiymət aksioloji mətnlərin əsasında durur. Belə mətn resipientin emosional vəziyyətinə təsir məqsədilə yaradılır.

Verilmiş təsnifat parametrləri prizmasından bədii mətnə yanaşsaq, onu aşağıdakı kimi təyin edə bilərik. Bədii mətn mürəkkəb və ya kompleks mətn (struktur parametrləri), ədəbi üslub əsəri (funksional üslub parametrləri), hazırlanmış (hazırlanma parametrləri), qeyd olunmayan (alqoritmləşdirmə parametrləri), deskriptiv, tam və rəhbərli mətnidir.

Mətn, ilk növbədə, mətn dilçiliyinin obyektidir və sintaktik hadisədir. Mətnin kommunikativ cəhətləri və funksiyaları dairəsi genişdir. Mətnin linqvistik təhlilində sintaktika, semantika və pragmatika əsas yer tutur. Sintaktika işarələrin bir-biri ilə münasibətlərinə söykənir və mətn vahidləri arasındakı əlaqəni əhatə edir. Koheziya da bu tərkibdə yer alır. Mətnin semantikasi tədqiqatları mərkəzi istiqamətlərindən biri olub mətnin tamlığını, onun məzmun kəsb edən parametrlərini açmağa xidmət göstərir. Mətnin formal və semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq vacib olsa da, mətnin funksional-praqmatik təşkili indi daha çox ön plana çəkilir.

Beləliklə, mətnin təsnifinə yanaşma yolları müxtəlif olduğu kimi, mətn formaları da kifayət qədər çox və oxşar deyildir. Mətnin təsnifi və tipologiyası həm ümumi mətn çərçivəsində, həm də konkret mətn növü (məsələn, bədii mətn, publisistik mətn və s.) üzrə aparıla bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı, Maarif, 1972, 476 s.
2. Müasir Azərbaycan dili. I h. Bakı, Elm, 1978, 324 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. II h. Bakı, Elm, 1980, 510 s.
4. Müasir Azərbaycan dili. III h. Bakı, Elm, 1981, 444 s.
5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili . Sintaksis. Bakı, Ünsiyyət, 2000, 496 s.].
6. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri əsasları. Bakı, Maarif, 1998, 282 s.
7. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, Maarif, 1986, 480 s.
8. Abbasov T. Ətirli bir gün. Bakı, Yazıçı, 1987, 148 s.

9. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
10. Николаева Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. 8. М.: Прогресс, 1978.-С. 5-39
11. Тураева З. Я. Лингвистика текста. М.: Просвещение, 1986. 127 с.
12. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, Elm, 1977
13. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Тамбов: Изд-во ТГУ, 2002, 122 с.
14. Блох М. Я. Диктема в уровневой структуре языка// Вопросы языкознания. Москва, 2000, № 4, с. 56–67.
15. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. Ростов-на Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1993. 182 с.

О ПРОБЛЕМЕ КЛАССИФИКАЦИИ ТЕКСТОВ

Азизова Парвина Айюб кызы

Резюме

В статье, посвященной классификации текстов, определяются параметры, позволяющие различать разные тексты и изучаются характеристики классификации по этим параметрам. Различные взгляды на проблему определения текста ставятся в центр внимания. Среди параметров, определяющих текст, изучается роль факторов как целостность, объем и связь между единицами текста. Понятно, что название для текста не является обязательным условием. В практике представляются примеры использования текстов с заголовками и без заголовков. Жанровая классификация художественных текстов отличается от общих принципов их классификации. Классификация художественного текста зависит от определения, соответствующего литературному жанру.

ON PROBLEMS OF TEXTS CLASSIFICATION

Azizova Parvina Ayyub

Summary

The article on the classification of texts defines the parameters that allow to distinguish different texts and studies the classification characteristics by these parameters. Different views on the problem of defining text are in the spotlight. Among the parameters defining the text, the role of factors is studied as integrity, volume and relationship between units of text. It is clear that the name of the text is not a prerequisite. In practice, examples of using text with titles and without titles are present. Genre classification of literary texts differs from the general principles of their classification. The classification of an art text depends on the definition corresponding to the literary genre.

Rəyçi: akad. Nizami Cəfərov

Daxil olduğu tarix 17 iyun 2022-ci il